

Sanahistoriallista opetusainesta.¹

Jos kysytään, mikä on eurooppalaisen kielitieteen tärkein saavutus tällä vuosisadalla, en puolestani epäilisi vastata: se on se 'sanan' käsitteeseen kohdistunut periaatteellinen selvittely, johon psykologi Adhémard Gelb ja neurologi Kurt Goldstein ensimmäisen maailmansodan aikana ja jälkeen hankkivat sitovimman todistusaineiston tutkiessaan eräiden aivovammaisten värinnimiamnesiaa, selvittely, joka sai tukea filosofi Ernst Cassirerin samaan aikaan kehittämältä »symbolimuotojen filosofialta» ja jota kielitieteeseen sovelsi ennen kaikkea Leo Weisgerber. Näiden saksalaisten tutkijain ansiosta me nyt tiedämme, että kielen sanojen äännösmerkit eivät ole minkään kielestä riippumattoman ajattelun omiin luomuksiinsa perästä päin ikäänkuin järjestyksen vuoksi liimaamia nimikkeitä, vaan että nuo äännösmerkit ovat itse käsitteiden välttämättömiä edellytyksiä: yksinkertaisimmatkin käsitteet, joilla ajatuksemme operoi, ovat suorastaan kielen synnyttämiä ja ylläpitämiä, kielen, joka on luonteeltaan eräänlainen symbolijärjestelmä. Nämä oivallukset ovat samalla osoittaneet, että kielen asema koko inhimillisessä kulttuurissa on vielä merkittävämpi kuin aikaisemmin oli luultu.

Olen kirjassani Suomen kielen rakenne ja kehitys II 96— koettanut selostaa Weisgerberin teosten mukaan tämän uuden kieliteorian ytimen ja samalla muutamia omasta kielestämme otetuista esimerkeistä (*punainen, järki, pyhä*) valaista mielenkiintoista kysymystä, kuinka sanojen historia voi selvittää itse käsitteiden syntyprosessia. Ei ole tietenkään tarkoitukseni ryhtyä tässä toistamaan sitä, mikä on mainitusta kirjasta luettavissa. Olen asian nyt maininnut sen takia, että haluaisin tähdentää sen suhteellista tärkeyttä kaikessa siinä, mitä tuossa nimenomaan myös äidinkielenopettajain käsikirjaksi ajatellussa teoksessa on esitetty. Käsitteiden mukaan Weisgerberin sanateoria kuuluu sellaisiin asioihin, jotka äidinkielen tunneilla sopii lukioasteella saattaa myös oppilaiden omaisuudeksi. Se antaa lisää painavuutta sille vanhastaan hyväksytylle mielipiteelle, että kielihistorialla on oleva osuutensa nykyaikaisen koulun kieliopin

¹ Esitelmä äidinkielenopettajain päivillä Helsingissä 4. 6. 1948.

kurssissa. Saanen huomauttaa, että v. 1945 ilmestyneessä prof. Arvo Lehtovaaran oppikouluja varten laatimassa »Kokeellista menetelmää noudattavassa sielutieteen oppikirjassa» tälle samalle seikalle on, kuten luonnollista onkin, omistettu huomiota, joten äidinkielen opetus ja ainakin tuohon oppikirjaan pohjautuva psykologian alkeiden opetus voivat tukea ja täydentää toisiaan kysymyksessä olevan, sivistyshistorian merkittävimpiin kuuluvan ilmiön elävöittämisessä koulunuorisolle.

Mutta jottemme enempää kuluttaisi nopeasti kiitäviä koossaolohetkiämme teoriointiin, saanen siirtyä eräihin konkreettisiin esimerkkeihin. Toivon niissä olevan myös arv. kuulijoille uusia kouluopetuksessa käyttökelpoisia yksityiskohtia. Aineistoni ei kuitenkaan sisällä vain eikä edes pääasiallisesti noita puheenaolleita, käsitteenkin syntyä valaisevia semologisia kehittyviä, vaan yleensä kielemme tavallisten sanojen merkityshistorian alaan kuuluvia, syystä tai toisesta tässä yhteydessä maininnanarvoisia tapauksia.

Olen edellä nimetyssä kirjassani luetellut mm. joukon sellaisia sanavarastomme kasvutapahtumia, joissa alkuaan deskriptiivinen sana on kehittynyt epädeskriptiiviseksi, normaalitermiksi (*kahakka, komea, puristaa, puro, räjähtää, vauhti*). Mainitsen nyt aluksi muutamia lisäesimerkkejä tästä periaatteellisesta mielenkiintoisesta ilmiöstä.

Substantiivi **tuho** ja sen verbijohdannainen **tuhota** tajutaan nykykielessä melko puhtaasti abstraktisiksi, so. niihin ei liity mitään tunteenomaista arvoväritystä, sellaista kuin esim. sanoihin *tappaa, murhata* tai *hävittää*, joten verbi *tuhota* oli äskeisten sotien aikana suosittu päämajan virallisissa tilannetiedotuksissa; esim.: »nämä vihollisjoukot saarrettiin ja tuhottiin». *Tuho* ja *tuhota* kuuluvat kirjakielemme itämurteista saatuihin tulokkaisiin. Vielä Jusleniuksen sanakirjalle ne olivat outoja; Ganander ne kyllä tunsu, hänkin esimerkeistään päättäen nimenomaan kansanrunoudesta, mutta vasta Kalevala, jossa ne molemmat esiintyvät lukuisia kertoja, kotiutti ne kaiken kansamme tietoisuuteen. *Tuhota* on aikaisemmin merkinnyt 'hajottamista'. Esim. Gananderin mukaan sanonta »susu tuhoisi [!] lampaat» ei vielä tarkoittanut muuta kuin 'wargen dref fåren'; huom. myös Kalevalan: »Ei vara venettä kaa'a, tuki suovoa *tuhoa*» (39: 417); ja Ganander selittää nimenomaan, että *tuhota* mm. = 'blåser up, sprides af wädret såsom skägg eller fogel fjädrar'. *Tuho*-substantiivin synonyymina sama leksikografi mainitsee asun *tuhu*, ja Lönnrot taas tietää, että *tuhu* = 'duggregn; susning, vindpust' ja *tuhota* = 'duggregna, dugga; susa, hvina, hväsa': tuuli turkkia tuhuuvi 'blåser upp'. Lyydiläismurteissa *tuhu* = 'tuisku' ja etelävepsässä 'tomu'. Kysymyksessä on siis

sama deskriptiivis-onomatopoeettinen sanapesye, johon kuuluvat tutut verbit *tuhista* = *tuhata* = *tuhajaa* Lönnr. 'susa, fläsa, fnuska, stöka'. Muistetakoon tässä myös Kalevalan *tuhotin* 'puhalluslaite': (Väinämöinen Vipusen vatsassa) »painoi paitansa pajaksi, hiat paian palkehiksi, turkkinsa tuhottimeksi» (17: 136), joka edellyttää *tuhota*-sanana verbijohdannaista *tuhottaa* 'tuhsuttaa'. *Tuhota*-sanana merkityksenkehitys on ilmeisesti kulkenut seuraavaan tapaan: 'puhaltaa tuhisten' > 'puhaltaen pirskehtää' > 'puhaltaen hajottaa' > 'pirstoa' > 'murskata, hävittää'.

Tiettyä pesuliuotinta merkitsevä substantiivi *lipeä* 'lut', 'Lauge' on ilmeisesti alkuaan sama sana kuin 'liukasta' tarkoittava adjektiivi *lipeä* (*lipevä*) ja edelleen sukua substantiiville *lipu*, jonka tunnemme Kalevalasta (»toivoin kuin hyveä vuotta . . ., niinkuin suksi uutta lunta, lyly liukasta lipua», 46: 204) merkitsemässä liukasta keliä ja joka murteittain tarkoittaa 'lipeätä' (»Älä tuki paitaasti peshoon ku sulla ei ole lipua!», sananparsii, Täräntö). Tunnettua on niinkään, että *liukas* palautuu äänneilteisesti aikaisempaan asuun *livukas. Kaikki nämä nominit ovat puolestaan sukua verbeille *lipua* 'liukua, liikkua kuin luistaen', *lipajaa* 'liukua, liikkua vilisten, kimallella' (Lönnr.: russakoita lipajaa lattialla; järven pinta lipaji somasti kuun valossa) ja *lipistä* 'sakta sorla (om rinnande vatten), darra, dallra, tassla'.¹ Muoto-opilliseen suhteeseen *lipua*: *lipistä* vrt. esim. *kitua*: *kitistä*, *inua*: *inistä*, *puhua*: *puhista*, *norua*: *norista*. Ja samoin kuin *napista* on alkuaan = 'ääntää *nap*' ja *kopista* alk. = 'ääntää *kop*', samoin *lipistä* on ilmeisesti alkuaan onomatopoeettinen verbi, joka oikeastaan on tarkoittanut = 'ääntää *lip*'. Sekä muoto- että merkityso-pillisen rinnakkaistapauksen suhteelle *lipistä*: *lipua* tarjoaa suhde *solista*: *solua* (»tukkeja soluu virtaa alas»), jossa niinkään on kysymys alkuaan onomatopoeettisesta pesyeestä.

Epädeskriptiiviseksi tajuamme nykyisin myös verbin *torua* 'nuhdella' (murt. myös 'riidellä, rähistä'). Se kuuluu kuitenkin yhteen seuraavien onomatopoeettisten verbien kanssa: *torajaa* Lönnr. 'rossla, fräsa, sorla': rukki torajaa, ukset torajavat 'dörrarna knarra', meidän lehmä lypsää että torajaa; torajat sä, Tuonen poika, paistut, sä mato Manalan 'du stekes så att det fräser', *torista* 'rossla, fräsa' (vrt. myös paikannimeen *Toriseva*). Huom., että *torista* on sekin kehittynyt myös merkitykseen 'gräla, träta, banna' (Lönnr. lisäv.). Substantiivina *tora* on vaikea erottaa tästä onomatopoeettisesta pesyeestä (morfologisesti suhteeseen *torajaa*: *tora* vrt. suhteita *jyräjää*: *jyrä*, *rämäjää*: *rämä*); sen sijaan *torahammas*-yhdys-

¹ Lyydiläismurteissa *libuda* on kehittynyt edelleen merkityksiin 'lähteä liikkeelle, työntyä, nousta, päästä; alkaa, ruveta; rientää, yltyä (tekemään jtk), kiihtyä' (Kujola).

sanan alkuosalla mahdollisesti on 'taistelemista' merkitsevä vastine mordvassa, joten se saattaa olla eri alkuperää; tämäkin seikka on sentään vielä tarkoin tutkimatta.

Aikaisemmin on julkisuudessa osoitettu, että nykyinen konkreettinen substantiivi *hely* kuuluu yhteen ääntä matkivan *helistä*-verbin kanssa. Samaa kantaa on ilmeisesti myös substantiivi *hela* (esim. puukon tupen metallinen vahvike), joka varmaankin alkuaan on tarkoittanut 'sitä mikä heläjää' (kuten *romu* alk. = 'romisija', *jyrä* alk. 'jyrisijä').

Myrsky, jonka jo Juslenius kääntää ruotsiksi 'storm, orkan', ei oikeastaan enää nykykielen puhujista tuntune miltään deskriptiivisanalta. Sanan äänneasu on kuitenkin selvästi jotakin ääntä jäljittelevä (vrt. puheentapaa »panna hyrskyn-myrskyksi»), vaikka meidän on ensi ajattelemalta vaikea sijoittaa sitä mihinkään kuvailevien sanojen pesyeseen. Pieni tarkastelu osoittaa, että kielessämme on seuraavanlaisia onomatopoeettisten johdannaisten rinnakkaisuuksia:

<i>täristä</i> : <i>tärsky(ä)</i>	<i>päristä</i> : <i>pärsky(ä)</i>
<i>kiristä</i> : <i>kirskua</i>	<i>karista</i> : <i>karsku(a)</i>
<i>narista</i> : <i>narsku(a)</i>	<i>korista</i> : <i>korskua</i>
<i>tiristä</i> : <i>tirskua</i>	<i>piristä</i> : <i>pirskua</i>

On selvää, että *myrsky* tämän aineiston valossa on rinnastettavissa verbiin *myristä*. Tämä nykyisin harvinaisenlainen onomatopoeettinen verbi on tosin merkityssisällykseltään kovin laimea kelvatakseen nykyisen kielivaistomme mukaan uljaan *myrskyn* lähisukulaiseksi; Lönnrotilla on mm. esimerkki: mettiäinen myrиси 'biet surrade'. Mutta, merkillistä kyllä, sana näkyy muinoin olleen jyrisevämpää kaliberia; jo Lönnrot tietää, että *myristä* = 'brumma, ryta' (siis mm. 'karjua'): karhu myrisee, ja viron kielessä sanamme vastine *müriseda* suomennetaan Kettusen sanakirjassa ainoastaan 'jyristä, jymistä, pauhata'; muistettakoon, että esim. tykin jyske on viroksi 'kahuri *mürin*'. Ei siis ole aihetta epäillä, että *myrsky* on alkuaan ollut »myrinää», so. 'jyryä, ryskettä'.¹ — Tietynlaisia aaltoja

¹ Kuinka deskriptiivisanan sävy saattaa nykyistä kielivaistoamme oudoksuttavasti vaihdella, siitä tarjoaa esimerkin myös verbi *kapista*. Tätä sanaa käyttää 1642-v:n Raamattu merkitsemään 'kahisemista', esim.: nijlle . . . teen minä vapisevan sydämmen heidän viholistens maalla, nijn että *capisevan* lehden äni carcotta heitä (3 Moos. 26: 36; v:n 1936 suomennoksessa: 'lentävän lehden kahina ajaa heidät pakoon'). Sama merkitys on sanan etymologisilla vastineilla virossa: *kabiseda* Wiedemann mm. 'rasseln', ölg *kabistada* 'mit Stroh rascheln', heina *kabin* 'Gerasel', 'drängende Arbeit in der Heuzeit'.

nykyisin merkitsevä *tyrsky* on vastaavasti sukua onomatop. verbille *tyristä*, jonka Lönnrotin lisävihko tuntee merkityksissä 'surra, murra, gnola' (huom. myös paikannimi *Tyrisevä*).

Edellä tuli mainituksi rinnastus *korista* : *korskua*. Jälkimmäistä verbiä käytetään, kuten tunnettua, nykykielessä enimmäkseen hevosen pärskyvästä puhaltelusta. Sen yhteyteen on asetettava myös adjektiivit **korska** ja **korskea**, jotka kumpikin tarkoittavat nykyisin 'ylpeätä, röyhkeän ylimielistä', mutta ilmeisesti ovat alkuaan merkinneet 'rajusti sieraimillaan pärskivää', lähinnä kai hevosesta puhuttaessa. Vastaavanlainen onomatopoeettinen käytäntö on arvatenkin ollut alkuaan myös verbeillä **kerskata** ja **kerskua**, jotka nyt ilmaisevat 'puhein ylpeilemistä'. Verrattavaksi tarjoutuu ruotsin sana *skryta*, joka nykyisin merkitsee 'kerskaamista, kehumista', mutta on alkuaan 'korskumista, kuorsaamista, kiljumista' tarkoittanut deskriptiivisana.

Tällaisia deskriptiivilähtöisiä normaalisanoja olisi lueteltavissa yhä melko runsaasti, mutta nämä esimerkit riittäkööt tässä yhteydessä, koska meidän pitäisi ehtiä eräihin toisenlaisiinkin merkityksenkehitystapauksiin. Haluaisin tässä kohden huomauttaa enää vain eräästä yleisestä harhakäsityksestä, joka koskee onomatopoeettisia sanoja: niitä katsotaan usein ilman muuta primitiivisimmiksi ja ikivanhoiksi kielen aineksiksi. Asiaa tutkineiden tiedemiesten käsitys on kuitenkin se, että nykykielten deskriptiivisanat, jommoisia muuten kaikissa kielissä on havaittu olevan odottamattoman vähän, ovat enimmäkseen iältään nuoria juontuen vasta sellaiselta kaudelta, jolloin kieli jo oli jättänyt kauas taakse lapsuuden aikansa ja jolloin siis nuo deskriptiivisanatkin saattoivat suoraan sopeutua valmiiksi kehittyneeseen systeemiin. Tähän seikkaan on aivan äskettäin taas viitannut psykologi G. RÉVÉSZ v. 1946 Bernissä (A. Francke AG. Verlag) ilmestyneessä teoksessaan *Ursprung und Vorgeschichte der Sprache*. (Tämä teos muuten käsittelee nimessään mainittua aihetta tavalla, joka kaiken sen fantastisen ja löyhän jälkeen, mitä »kielen synnystä» yleensä saa lukea, vaikuttaa virkistävän kiinteältä ja asialliselta pohdinnalta.)

Otan tämän jälkeen ensin puheeksi sanapesyteen, joka on osoittanut harvinaisen monisuuntaista semologista kasvua. Aloitamme vaikkapa konjunktioista **vaikka**. Tämä muoto palautuu, kuten eräät murteet todistavat, asuun *vaihka* ja se puolestaan aikaisempiin asuihin *vaehka* < *vajehka, joten kysymyksessä ilmeisesti on *vaihe* < *vajeh* -substantiivimme, johon on liittynyt enklittinen partikkeli *-ka*. *Vaihe* taas on aikaisemmin merkinnyt, kuten Jusleniuksen sanakirja selittää, 'väliä' ('medium', 'mellanrum'), mikä merkitys on tavallinen vanhassa kirjasuomessa; esim.

Agricolalla: hen... ombi sen *Wajeh Aidhan* poisserkenyt (Ef. 2: 14; v. 1936: 'purki erottavan väliseinä'); sen saman öön Petari macais cadhen Sotamiehen waihella, sidhottuna cahcteen kahlein (Agr. teokset II 345); Ganander: virtain vaihe: id. ac suando (vrt. edelleen lyydin *vajeh*, mm. 'verkkojen liitoskohta, väli', viron *vahe* ja liivin *va'ii*, kumpikin 'Zwischenraum'). *Vaihe*-sanana nykykirjakielinen käytäntö (elämän vaiheet, jne.) edellyttäneen jonkinlaista 'välimatkan, etapin, taipaleen' merkityksen väliastetta.

Vaikka < *vajehka -konjunktio näyttää siis alkuaan merkinneen jotakin sellaista kuin 'väli-pä' ja on ehkä elliptistä tietä kehittynyt nykyiselleen. Ajatelkaamme esim. ilmausta *Anna vaikka mitä!*, alkuaan ehkä = 'anna — välipä (sillä) mitä'; tai: *Menen vaikka sataa*, alk. mahdollisesti 'menen — välipä (sillä että) sataa'. (Että ellipsi tosiaan on otettava lukuun konjunktioiden kehitysvaiheissa, osoittaa adversatiivinen *mutta* < < *muuta*, jonka yhteydestä todistettavasti on jäänyt pois sana *kuin*: En juokse, mutta kävelen < < En juokse muuta kuin kävelen, jne.) *Vaikka* -partikkelin merkityshistoria ansaitsisi yksityiskohtaisen tutkimisen. Semmoinen tutkimus selvittäisi tietysti samalla kokonaisen alistelausekategorian, konsessiivisyntagman, 'vaikka' -käsitteen synnyn.

Palaamme *vaihe*-substantiiviin. Sen lounaismurteinen äänneasu *vahe* esiintyy Lönnrotin sanakirjassa selitettynä 'skjul, ställe dit solen icke kan lysa, sås. mellan höga byggnader m.m.'. Tämä selitys johtaa mieleen, kuten tri LAURI POSTI minulle on huomauttanut, sen ajatuksen, että *vaihe* on itse johdannainen tutusta *a*-loppuisesta substantiivista *vaja*, joka sekin on aikaisemmin voinut tarkoittaa 'väliä', nimenomaan ehkä myös kahden rakennuksen väliä ja sittemmin siihen katettua tulisijatonta säilytysuojaa. Niinikään adjektiivi *vajava* (*vajaa*) selittyisi täten *vaja* substantiivin johdannaiseksi, joka alkuaan olisi merkinnyt 'sellaista missä on väliä, joka ei ole täysi, josta jotakin puuttuu'.¹

Vaihe-sanana johdannaisiin on vanhastaan luettu verbi *vaihtaa* (< *vaehtaa* < *vajehtaa*, murt. *vaihettaa*, *vahettaa*). Se on nähtävästi alkuaan tarkoittanut jonkinlaista »välittämistä», nimittäin 'välimatkan päähän siirtämistä'. Vrt. seuraavaan Kantelettaren runon kohtaan:

Metsän kultainen kuningas...	kämmenillesi hopian!...
Tule jo kullan muuttelohon,	Ne kuluvat kukkarossa...
hopian vajhtelohon;	kun ei ole kullan muuttajoa,
kullan annan kynsillesi,	hopian vajhtajoa.

(II 344)

¹ Missä yhteydessä adverbit *vailla*, *vaille* ehkä ovat tähän pesyeseen, on selvittämättä.

Alkukantainen vaihtokauppahan esim. on ollut tietävästi tarjolla olleiden ja tarkasteltujen tavaraerien muuttamista ottajan puolelle, siis välimatkan päähän.

Nyt on mielenkiintoista havaita, että 'vaihtamista' merkitseviä saman kantasanan johdannaisia ovat vatjan *vajeltaa* ja viron *vaheldama*, jotka kumpikin äänteellisesti tarkoin vastaavat suomen verbiä *vaeltaa* (aikaisemmin ja vieläkin murteittain *vajeltaa*). Prof. MARTTI RAPOLA onkin (mm. monistetuiissa suomen murteiden äännehistorian luennoissaan s. 140) esittänyt sen hyvin perusteltavissa olevan käsityksen, että myös tämä meikäläinen *vaeltaa* kuuluu *vaihe* (resp. *vaja*)-sanon johdannaisiin. Merkityksenkehityksen suhteen hän on viitannut sellaiseen rinnakkaistapaukseen kuin *taival*: *taivaltaa*, jossa siis 'välimatkaa' tarkoittavasta substantiivista on johdettu 'kulkemista' merkitsevä verbi. Samaan tapaan *vajeh* 'väli(matka)'-sanasta on voitu muodostaa tuon matkan, taipaleen ylittämistä merkitsevä verbi, joka sitten on kehittynyt yleensä 'kulkemista, matkaamista' tarkoittavaksi.

Vaatimaton *vaja* on siis synnyttänyt kieleemme viisi, toisistaan kauas loitonnutta johdannaista: substantiivin *vaihe*, adjektiivin *vaja(v)a*, konjunktion *vaikka* sekä verbit *vaihtaa* ja *vaeltaa*.

Muun ohessa eräänlaista ikivanhaa sosiaalista järjestyneisyyttä kuvastava itämerensuomalainen sanapesye, johon kuuluu nyky-suomen **kunta**, on siinä suhteessa erikoislaatuinen, että tuo substantiivi on johtamattomana käytännössä oikeastaan vain yhdyssanojen jälkiosana. Nykyinen itsenäinen *kunta* = ruots. 'kommun' on aivan nuoren, viime vuosisadalla suoritettun tietoisien abstrahoinnin tulos. Vanhastaan tunnettiin vain sellaisia yhdyssanoja kuin *maakunta*, *kihlakunta*, *kulmakunta*, joissa *-kunta* merkitsee 'aluetta', sekä semmoisia kuin *perhekunta*, *heimokunta*, *perikunta*, joissa *-kunta* taas tarkoittaa 'ihmisjoukkoa'. Yökunnissa oleminen on kansankielessä merkinnyt sellaisessa työjyeessä eli työntekijäryhmässä mukana oloa, joka viipyy yön tai öitä kotoa poissa esim. metsäniityllä. Vastaavissa merkityksissä on käytetty sanoja *päiväkunta* ja *viikkokunta*. Vanhoja yhdyssanoja ovat myös *kymmenkunta*, *satakunta* ja *tuhatkunta*, joissa *-kunnalla* ymmärretään 'ryhmää, monilukuista määrää'. Yhdys-sanat *tiekunta* ja *matkakunta* ovat vanhassa kirjasuomessa merkinneet vain 'retkeä, matkaa'. *Mäkikunta* tarkoittaa kansankielessä 'samalla mäellä sijaitsevaa taloryhmää'. *Kirstukunta* oli Inkerissä morsiamen arkussa oleva kapiokerrasto. Samanlaisia käytäntöjä *kunta*-sanon vastineilla on virossa ja liivissä, joissa kielissä se niinkään tavataan vain yhdys-sanojen jälkiosana; samoin on asian laita lapissa. Mutta sanon mordvalainen vastine (mm. *koñdä*) merkitsee 'toveria', vogulilainen vastine

(*χánt*) 'sotajoukkoa, sota, taistelua' ja vihdoin unkarilainen *vastine* (*had*) 'sotajoukkoa', yhdyssanojen alkuosana 'sotaa, taistelua' sekä murt. ja vanh. 'perhettä'.

Mutta on huomattava, että *kunta* ja sen varmat johdannaiset suomessa murteittain ovat aivan toisenlaisessakin käytössä. *Kunta* tarkoittaa näet 'kuntoa' ainakin Ala-Satakunnassa, *kunnaton* Etelä-Pohjanmaalla 'pientä, mitätöntä' (siis eräällä tavalla »kunnotonta»); sen *kuntaiset* saappaat etteivät sovi jalkaan, voidaan sanoa Varsinais-Suomessa; *huonokuntainen* on Etelä-Pohjanmaalla 'huonokyykyinen' («Mumma on jo niin huanokuntaan jottei siitä oo haltiaksi», Laihia), ja *puolikuntainen* on ainakin paikoin Ylä-Satakunnassa, Hämeessä ja Etelä-Pohjanmaalla 'keskinertainen, ei hyvä eikä huono'. Samaten *virossa* karitiivijohdannainen *konnatu* (= *kunnatu*) = 'kunnoton, kelvoton, epäkelpo'. Nämä seikat, jotka aikaisempi tutkimus on sivuuttanut, tuntuvat viittaavan siihen, monesta muustakin syystä luonnolliseen mahdollisuuteen, että *kunta*-sanamme johdantaisiin kuuluu myös **kunto**, jota eräät tutkijat ovat pitäneet erillään *kunta*-substantiivista (viimeksi Y. H. TOIVONEN FUF 19 s. 105). Voimatta tässä syventyä yksityiskohtaiseen todisteluun (saanen sitä aikanaan esittää muualla) mainitsen vain lyhyesti, että olettamalla tähän asti yleiseen tapaan *kunta*-sanana suom.-ugr. alkumerkitykseksi 'joukko, ryhmä', voidaan kaikki sekä *kunta* että *kunto*-substantiivin ja niiden eri sukukielissä tavattavien *vastineiden* nykyisin tunnetut merkitykset luontevasti selittää. Toisaalta esim. 'joukko, ryhmä' > 'rivi' > 'järjestys' > 'kunnossaolo, voimissaanolo' (unkarissa ja vogulissa 'joukko' > 'sotajoukko' > 'sota'), toisaalta esim. 'joukko' > 'ihmiset' > 'ihmisten asuinseutu, alue'; edelleen 'joukko' > 'matkustajat' > 'matka'. (Mordvan sanan merkitys 'toveri' palautunee lähinnä merkitykseen 'seura'; vrt., että balttilaisperäinen *seura*, joka alkuaan on tarkoittanut 'toveria', on suomessa päinvastoin kehittynyt kollektiiviseen merkitykseen 'ryhmä tovereita'; huom., että silti yhä voidaan yhdestäkin toverista sanoa esim.: hän oli *seuranani*.) Vertauskohtia merkityksen kehitykselle 'ryhmä' > 'rivi' > 'älykkyys, kyky' tarjoavat esim. sanat *järki* ja *toimi*, jotka kumpikin ovat tarkoittaneet aikaisemmin 'riviä, ryhmää'; muistettakoon, että *toimi* merkitsi vanhassa kirjasuomessa, kuten prof. Rapola on osoittanut, sekä 'järkeä, viisautta' että mm. 'kuntoa'; jälkimmäinen merkitys on yleisesti tuttu esim. Taneli Jusleniuksen *Aboa vetus et nova* -teoksessaan siteeraamista kansanrunon säkeistä: »ongo Coulu cohdallansa, Turcu Uusi *toimesansa?*».

Nyky-suomen verbillä **uuttaa** on kaksi hyvin erilaista merkitystä, jotka Cannelinin suom.-ruots. sanakirja selittää: 1) 'utdraga, extrahera, laka

ur, ut (valeyemalla), utsuga (imeä jostakin)', 2) tekn. 'svetsa'; johdannainen *uute* tarkoittaa kuitenkin vain 'ekstraktia'. Nämä merkitykset perustuvat molemmat kansanmurteisiin, mutta edellinen niistä on paljon yleisempi. Jo Gananderilla on siitä seuraava valaiseva esimerkki: vesi uuttaa niin pellon, että hän laihtuu; Renvall: uutettu marjoista = 'ex baccis destillatum', Lönnrotin lisäv.: 'sila, filtrera'. Nykymurteista muutama tyypillinen esimerkki: ves nous pellol ja uutti maan (Kymi); Tiet uuttaa ves rankalla sattiilla (kuluttaa alta päin liottamalla, Kontiolahti), Kauan huonolla ruoalla ollut eläin tai ihminen on »nälän uuttama» (ibidem); uuttoo = 'liottaa lihasta tms. pois liikaa suolaa' (Kangasniemi); ves uutti pihan (= pihkan) poes (puroon pannuista pärepuista, Vermlanti). Lyydiläismurteet: *uutates* 'veden uuttama kohta maassa'; *v i r o*: *uttuma* Wied. (Tartum.) 'schwach, ausgemergelt werden, durch Wasser ausgelaugt, untauglich werden'. Tämän *uuttaa*-verbin yhteyteen kuuluu Lönnrotin mainitsema *uuduttaa* 'utmergla, urlaka, utvattna; omsmäta metaller, sammanlöda, svetsa'. Pitäisin mahdollisena, että näiden verbien kantasana on tuttu adjektiivivi *uusi*, joka merkitsee paitsi 'vanhan' vastakohtaa myös 'tuoretta', siis 'kuivan' vastakohtaa. Voimme ajatella, että esim. kuivatun tai kuivuneen kalan, lihan ja leivän liottamista vedessä »uudeksi», siis sen kuivuuden ja kovuuden poistamista veden avulla — toimitus, joka varmaan muinoin on ollut tärkeämpi asia kuin nykyisin helposti tulemme ajatelleeksi —, on sanottu aikoinaan *uuttamiseksi* tai *uuduttamiseksi*. Tätä tukee se Renvallin sanakirjan tieto, että *uuttaa* tosiaan merkitsee myös = 'uusia, uudistaa'. Merkitykseen 'sulattaa metallia, juottaa yhteen' katsoisin olleen vaikutusta sillä ruotsalaisperäisellä lainasanalla, jonka kansanetymologinen väännös on *juottaa* (vrt. nykyruotsin *gjuta* 'valaa') ja joka edellyttäneekä aikaisempaa asua *juuttaa; tällaisen asun faktillisuutta tukee refleksiiviverbi *juuttua* 'tarttua lujasti kiinni', joka saattaa olla juuri tuon *juuttaa 'juottaa metallia' -verbin refleksiivijohdannainen ja joka on säilynyt kansanetymologiselta vääntymiseltä. Mutta olipa *uuttaa*-verbi *uusi* -adjektiivin johdannainen tai ei, varmana pitäisin — ja sen takia olen asian tässä ottanut puheeksi —, että *uuttaa*-sanan etymologinen sukulainen on refleksiiviverbi *uupua* 'väsyä'. Tämä sana on varmaan kokonaan analogista tietä syntynyt: joko siten, että se perustuu sellaisiin analogiamalleihin kuin

saattaa : *saapua*
syöttää : *syöpyä*
juottaa : *juopua*

voittaa : *voipua*
toittaa : *toipua*
taittaa : *taipua*,

jolloin *uuttaa*-verbin rinnalle ilman muuta on muodostunut *uupua*. Tai sitten — itämurteissa — mallin on tarjonnut edellämainittu *uuttaa*-sanon synonyymi *uuduttaa*, joka — kuten jo Ganander mainitsee — murteittain kuuluu *uuvuttaa* (se [vesi] uuvuttaa pellon 'utmagrar åkern'; vrt. *hauvuttaa* 'hauduttaa' yms.). Koska *uupua*-verbi tunnetaan laajalti myös länsimurteissa, edellinen analogiaselitys lienee pätevämpi; itämurteissa mahdollisuudet ovat tietysti voineet vaikuttaa samanaikaisesti. *Uupuminen*, joka nykyisin on ja oli jo ainakin Jusleniuksen aikaan *väsytymisen* synonyymi kielessämme, on näin ollen alkuaan merkinnyt 'vedessä likoamalla laimenemista, mehunsa eli väkevyytensä menettämistä' ja on siis kenties tätä merkillistä tietä sukua adjektiiville *uusi*. Murteissa yleisesti tunnettu merkitys 'puuttua' (esim. Lohjalla: »Yks uupuu, sanoi piru kun hyttisii räknäi») on saattanut luontevasti kehittyä tähän tapaan: 'väsyä' > 'jäädä pois joukosta' > 'olla poissa, puuttua'. — *Väsyä*-sanon alkuperästä olen äskettäin kirjoittanut FUF 29 s. 113—.

Tärkeä kulttuurisanamme syy 'causa', 'Ursache' periytyy jo kantasuomesta, kuten osoittavat samaa merkitsevät viron *süü* ja liivin *sī*. Sen sijaan etäsukukielissä sillä tuskin on samaan merkityspiiriin kuuluvia geneettisiä vastineita (lpN *sirva* ja *sugja* 'causa' jne. ovat suomalaisia lainoja, ja mordvan *-šive* 'palkka', johon PAASONEN SUST 41 s. 68 on syytämme epäröiden verrannut, poikkeaa merkitykseltään ims. sanasta siinä määrin, että yhdistelmää ei voida hyväksyä). Sitä vastoin siihen on hyvin perustein yhdistettävissä omasta kielestämme sen homonyymi *syy*, joka merkitsee mm. 'puun vuosirengasta, lihaskuitua, säiettä, suonta' ja sekundäärisesti myös 'uraa, polkua, tietä' (esim. Kalev. 14: 3) ja jolla on 'säiettä, kuitua, puun vuosirengasta' merkitsevät etymologiset vastineet myös virossa ja liivissä. Tämän säiettä tarkoittavan *syy*n johdannainen on verbi *syytää* 'heittää, lappaa, ammentaa' (esim.: *syytää* vettä veneestä, alk. = 'heittää yhtenäisenä, säikeen tapaisena suihkuna, virtana'; Gananderilla on myös esimerkki: *syytää* yhdestä ja samasta juuresta aivan monta syrjä haaraa 'progerminat'). Kysytään: kuinka ovat *syy* 'causa' ja *syy* 'säie' merkitysoptillisesti yhdistettävissä? Vastausta etsittäessä tarjoutuu vertauskohdaksi substantiivi *juoni* johdannaisineen. Tämä sana tarkoittaa 'juovaa, viivaa, uraa, riviä' yms., ja sen virolainen vastine merkitsee lisäksi 'säiettä, nuoraa, jännettä'. *Juoni*-sanon johdannaista *juontaa* käytetään, kuten tunnettua, mm. sanontatavassa »juontaa alkunsa jostakin» = 'johtua jostakin, olla syy-yhteydessä johonkin'; ja viron *joon*-sanon käytöstä Wiedemann mainitsee mm. esimerkin »valu-jooned käivad» = 'Schmerzen ziehen sich durch den Körper'. Tämä johdattaa mielen suomalaisen sananlaskun, jossa *syy*-substantiivia on käytetty hyvin

samanlaisella tapaa: »Vaikk ois vaiva varpahas ni syvänee syyt syttööt» (Terijoki; Sakkulassa: »Vamma vaikk o varpahas, syvämie syy[n] sannuo»). Tässä on alkuaan voitu ajatella konkreettista *syytä*, säiettä tjs., mutta aikojen kuluessa siitä on tässä samoin kuin muissa samantapaisissa yhteyksissä helposti saattanut kehittyä abstraktinen merkitys 'aihe, vika, vaikutin'. Merkityksestä 'jänne' on niinkään luontevasti voinut kehkeytyä merkitys 'vaikutin' esim. jossakin sentapaisessa yhteydessä kuin: Tämä *syy* liikuttaa tuota sormea. Kalevalan säeparissa (8: 179—180) loitsijasta, joka »luki synnyt *syitä* myöten, luottehet l o m i a myöten», ikäänkuin kuultaa lävitse tuo abstraktisen *syyn* konkreettinen alkuperä, siinä kun *syy*-substantiivin toisintosanana esiintyy *loma*, joka osoittaa, mihin mielikuvapiiriin runon laulaja itse sijoitti myös *syyn*: se oli hänelle yhä jokin puun vuosirenkaan ura, jokin orgaaninen kuitu, jokin syvälle ulottuva säie. Oli onnistunut keksintö sijoittaa tuo kansalliseepoksemme säepari Turun yliopiston avajaisten johdosta v. 1922 lyötettyyn muistomitaliin, predikaattiverbi vain muutettuna imperfektistä imperatiiviksi. Sellaisena tuo muinaissuomalaisen sananvoimaanuskojan lause kelpaa ikuisesti velvoittavaksi ohjeeksi jokaiselle, jonka pyrkimyksenä on *rerum cognoscere causas*:

*Lue synnyt syitä myöten,
luottehet lomia myöten!*

Lauri Hakulinen.